

1.2. ГОЛОДОМОР, ГОЛОКОСТ І ГЕНОЦИД РОМІВ У ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ

У пам'ятевій політиці про Голодомор, Голокост і геноцид ромів в Україні є очевидна спільність – їх тривале замовчування державою. В час існування СРСР пам'ять про них функціонувала тільки на індивідуальному рівні, в той час як влада послідовно табувала висвітлення цих трагедій. Так, заборона на висвітлення теми Голодомору діяла фактично до останніх років існування СРСР: влада вперше офіційно визнала факт голоду в Україні лише 25 грудня 1987 р. у доповіді, виголошеній першим секретарем ЦК Компартії України В. Щербицьким з нагоди 70-річчя проголошення радянської влади в Україні. Через кілька років – у січні 1990 р. – керівництво української комуністичної партії ухвалило постанову «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів».

Поряд із поверненням із небуття проблеми Голодомору реанімовано й іншу раніше замовчувану тему – Голокост. Він, як і злочин радянського тоталітарного режиму 1932–1933 рр., став предметом суспільної уваги, що, враховуючи роль колективних травм у колективній пам'яті, викликало до них значну увагу громадськості. Можна припустити, що відтоді Голодомор і Голокост стали одними із ідентитетів нащадків тих, чий предки були цільовими жертвами геноцидів.

Етнічний ренесанс, який супроводжував процес краху СРСР і становлення нових держав на його колишніх територіях, визначив інший паралелізм у суспільній пам'яті про трагедії 1932–1933 та 1941–1944 рр.: вони стали предметом уваги істориків; в Україні почали публікувати статті в періодичних виданнях, що активізувало ознайомлення громадськості з раніше замовчуваними трагічними подіями. Відтак актуалізувалося питання політики держави щодо (не)збереження пам'яті про геноциди, які в 1930-х – 1940-х рр. відбулися на теренах України.

Це питання набуло нового суспільного звучання в той час, коли в країні суттєво зменшилася чисельність євреїв – результат їх

стрімкого виїзду з СРСР, що розпочався в часи горбачовської «перебудови». Отже, в Україні суттєво поменшала кількість тих, хто був потенційним носієм пам'яті про Голокост.

Твердження про демографічний фактор у контексті потенційної чисельності носіїв постпам'яті жертв геноцидів є дієвим і щодо ромів. До того ж їхня можливість лобіювати включеність «власного» сюжету в колективну пам'ять громадян України мінімізована як незначною інтелігенцією з-поміж них, так і браком політичних еліт. Водночас відсутність етнічного лобі та примарна перспектива його інституціоналізації у Верховній Раді окреслили значимість політичної культури законодавців: їх готовність визнати трагедію Інших, поставити її на один щабель із колективним болем «своїх».

Аналізуючи політику пам'яті Української держави, власне ж – вивчаючи пошанування нею жертв трьох геноцидів, що в 1932–1933 та 1941–1944 рр. відбулися на українських землях, та створення нею умов для вивчення цих подій, передусім звернемо увагу на хронологію формування меморіального законодавства – процес, який тривав майже два десятиліття. Перший крок на цьому шляху зробив Л. Кучма: 26 листопада 1998 р. він видав Указ «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» [1] (невдовзі до нього внесено суттєву зміну: на відміну від попереднього указу, слово «Голодомор» у тому, який виданий тим-таки ж президентом 21 жовтня 2000 р., вжито в однині [2]). Пізніше, 8 жовтня 2004 р., Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» [3]. Згодом – 5 липня 2011 р. – пунктом 2-м Постанови законодавчого органу України ухвалено «щорічно відзначати День пам'яті жертв Голокосту 27 січня» [4]. Ще через рік – 28 листопада 2006 р. – президент В. Ющенко підписав Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» [5].

Аналізуючи меморіальне законодавство України, П. Долганов стверджує, що «справжньою точкою відліку повноцінного визнання одного з геноцидів із запровадженням відповідних щорічних комеморативних практик і низки норм зобов'язувального характеру» стала постанова Верховної Ради щодо вшанування пам'яті

жертв геноциду ромів [6, с. 17]. Такий статус-кво – результат низки чинників політичного ґатунку. Разом з цим, П. Долганов не виключає імовірності того, що поява вищезитованої постанови законодавчого органу могла бути наслідком «звичайної епізодичності меморіальної політики української влади в питанні вшанування пам'яті жертв геноцидів та низки сприятливих ситуативних обставин» [6, с. 18].

Найрезонанснішим для України з точки зору суспільної значимості для її громадськості став, очевидно, Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Згідно з ним, органи державної влади та місцевого самоврядування зобов'язані поширювати інформацію про цю трагедію, «...вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932–1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору» [5].

Правове поле України дозволяє констатувати ознаку певної ієрархії в її законодавстві – критерій, який використовується в царині конституційного права. Йдеться про те, що пошанування жертв Голодомору визначено спеціальним законом. Тим часом плекання пам'яті про вбитих нацистами ромів регламентовано постановою Верховної Ради, а відзначення Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту визначено лише окремим пунктом Постанови законодавчого органу України «Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру». Ця ухвала Верховної Ради цілком справедливо трактує Бабин Яр «місцем масових страт і поховань, величезною братською могилою, де тільки згідно за офіційними даними загинуло понад 100 тисяч осіб різних національностей, мирних жителів, військовополонених, комуністів, підпільників, партизанів, націоналістів» [4] (аналогічна конструкція фігурує в Указі Президента України П. Порошенка «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру». Щоправда, в його першому ж реченні йдеться про розстріли євреїв Кисва як про одну з найстрашніших сторінок Голокосту [7]). Таким чином, Україна досі немає окремого правового акта, який би зобов'язував її громадян вшановувати пам'ять євреїв, котрі були вбиті в роки

Другої світової війни за критерієм їхнього походження^{*}. З цього приводу П. Долганов цілком резонно стверджує: «Хай там як, але спосіб визнання Голокосту одним пунктом у постанові, присвяченій жертвам Бабиного Яру, символічно звужує масштаби Катастрофи євреїв на українських землях, відводячи їй роль "краплі в морі" інших злочинів нацизму. Визнання Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту, зважаючи на значущість такого рішення, потребувала прийняття окремого нормативного акта» [6, с. 28].

Статтею 2 Закону 2006 р. визначено: «Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним» [5]. На відміну від цього закону, Постанови Верховної Ради України від 8 жовтня 2004 р. та 5 липня 2011 р. не кваліфікували заперечення Голокосту та геноциду ромів однією з форм наруги над пам'яттю їхніх жертв. Ця диспропорція була ліквідована значно пізніше – 9 квітня 2015 р., коли ухвалено Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Першим пунктом ст. 5 цього закону проголошено: «Держава здійснює розслідування злочинів геноциду, злочинів проти людства та людяності, військових злочинів, вчинених в Україні представниками комуністичного та / або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів...» [8]. Використання терміна «геноцид» у множині засвідчує, що йдеться як про Голодомор, так і про Голокост і геноцид ромів [6, с. 44].

Повертаючись до документів, якими Україна зобов'язалася вшановувати пам'ять жертв Голокосту та геноциду ромів, констатуємо їх окремі положення. Постановою Верховної Ради України «Про 70-річчя Бабиного Яру» Кабінету Міністрів України рекомендовано створити оргкомітет для проведення коmemo-

^{*} Ведучи мову про ознаки ієрархії законодавчого поля України в питанні пам'яттєвої політики, враховуємо певну вразливість цього судження. Адже принциповим є інше: визнання нею злочинів тоталітарних режимів та курсу держави на вшанування пам'яті безневинно убієнних.

ративних заходів, забезпечити фінансування генерального проєкту розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», а Державному комітету телебачення і радіомовлення – показ заходів, що проводитимуться в рамках пошанування жертв Бабиного Яру. Відповідні доручення про проведення освітніх заходів отримали Міністерство культури України та Міністерство освіти і науки, молоді та спорту. Державному підприємству «Укрпошта» запропоновано видати серію марок до 70-річчя трагедії Бабиного Яру [4] (цей намір здійснено в рамках вшанування пам'яті жертв у 75-ту роковину розстрілів у цьому місці) [9].

Що ж до Постанови «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів»^{*}, то ним законодавці доручили Кабінету Міністрів України та місцевим органам виконавчої влади «...здійснити заходи, спрямовані на вивчення масштабів, місць та кількості жертв гітлерівського етноциду ромів у роки Великої Вітчизняної війни, на увічнення пам'яті депортованих і страчених представників цієї національної меншини, надання допомоги сім'ям постраждалих, розв'язання нагальних соціально-економічних і етнокультурних проблем ромських громад України» [3].

Попри ознаки ієрархії законодавчого поля України в питанні пошанування пам'яті жертв геноцидів, воно створило правові передумови для подолання егоїзму болю соціальних груп (А. Міхнік), а відтак певної їх герметизації внаслідок «ми»-переживань, «ми»-страждань – тих факторів, котрі є об'єктивними для будь-якої поліетнічної країни, де кривда за ознакою самості в той чи інший час була суспільною реальністю. Функціональність таких перешкод стає особливо значимою із врахуванням неоднозначного досвіду міжетнічної взаємодії, функціонування гетеростереотипів, відсторонення з тих чи інших причин «своїх» від «чужих» тощо. Промовистим у цьому контексті є міркування Н. Зіневич: «Загалом історичне минуле національних меншин, зокрема ромської, майже не зафіксовано у національній пам'яті українців» [10, с. 151].

^{*} Аналіз категоріального апарату цього документа представлений у статті П. Долганова «Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків» (с. 19–21).

На тлі етнічних стереотипів та егоїзму болю, який, на наш погляд, бодай почасти характерний жертвам геноцидів 1930-х–1940-х рр., значимість здійснення політики пам'яті консолідуючого характеру – очевидна. Адже вона є однією із запорук консолідації представників Іншостей, які є громадянами однієї держави. Вагомий інструмент, який задля цього використовує остання – комеморативні практики. Їх, а також участь у них очільників центральної влади, можна означити «фігурами пам'яті» (поняття, котре запропоноване німецьким дослідником Яном Ассманом [11, с. 12]).

Важливим індикатором сутності цього компонента пам'яттевої політики держави є, зрозуміло, паритетність (чи навпаки) та послідовність здійснення перформенсу. В цьому контексті, зрозуміло, найбільш яскравим є президентство В. Ющенко, який, нерідко покликаючись до тих чи інших сюжетів Голокосту, зробив чимало задля усталення в Україні комеморативних практик із вшанування жертв Голодомору. Зокрема, 22 листопада 2005 р. він видав Указ «Про відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій», яким передбачалося започаткувати традицію використання низки елементів у час проведення церемоніалів пам'яті. Це дало привід історикам говорити про спробу В. Ющенко втілити в суспільну практику концепцію Е. Гобсбаума про «винайдення традицій» [12; 13, с. 643].

Про те, яку увагу він приділяв Голодомору, вшануванню жертв злочинства радянського тоталітарного режиму 1932–1933 рр., свідчить така статистика: за час перебування на посаді глави держави В. Ющенко видав 15 указів, 2 розпорядження, одне звернення і 3 законопроекти, що стосувалися трагедії Голодомору. Тим часом його попередник Л. Крачук з цього приводу видав один указ, а Л. Кучма – два укази та одне розпорядження [12].

Отже, використовуючи свої повноваження, В. Ющенко всебічно сприяв інтеграції Голодомору в українську колективну пам'ять. Можливо, найбільш промовистим свідченням цього є проголошення 2008 року в Україні Роком пам'яті жертв Голодомору та масштабність заходів, котрі проведені з нагоди 75-х роковин трагедії 1932–1933 рр.

Проведення Дня пам'яті жертв Голодомору і політичних репресій є для України вже звичними. На державному рівні відзначається й Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту (напр., 29 вересня 2016 р. – у 75-ту річницю розстрілів у Бабиному Яру – участь у жалобних заходах, разом із Президентом України П. Порошенком та прем'єр-міністром В. Гройсманом, брали президенти Німеччини Йоахім Гаук, Угорщини Янош Адер, президент Європейської ради Дональд Туск [14]). А ось інша скорботна дата – Міжнародний день пам'яті геноциду ромів – залишається здебільшого фактично непоміченою. Представники влади здебільшого оминають її увагою, незважаючи на постанову Верховної Ради України щорічно відзначати пам'ять безневинно убитих ромів, проведення відповідних наукових і освітніх заходів. «Однак ці рішення, – стверджує вітчизняний дослідник їхньої долі часів Другої світової війни М. Тяглий, – залишаються на папері: практика свідчить, що представники державних установ лише беруть пасивну участь у таких заходах і лише у тих випадках, коли їх ініціюють і беруть на себе відповідальність за їхню організацію та проведення місцеві неурядові установи або об'єднання громадян» [10, с. 7]. М. Тяглий промовисто підтверджує свій висновок: «...у 2013 р. заходи, присвячені увіковіченню пам'яті ромських жертв війни, відбулися лише в Одеській, Черкаській та Закарпатських областях» [10, с. 7]. Або ж інший приклад, що засвідчує названий М. Тяглим алгоритм у позиції владних структур: організаторами заходів у Києві 2–3 серпня 2018 р. із вшанування пам'яті ромів, які загинули в роки Другої світової війни, була Міжнародна громадська організація ромів «КЕТАНЕ» та Ромська рада України. Їхню ініціативу підтримали Міністерство культури України, Київська міська державна адміністрація та Ромська програма Міжнародного фонду «Відродження» [15].

Отже, геноцид ромів опинився на маргінесі «фігур пам'яті». А за такими реаліями, на нашу думку, криється віддзеркалення альтернатив нагадування й бодай часткового забування – компоненти, котрі є складовими для визначення змісту політики пам'яті.

Важливу роль у позиціонуванні представників влади щодо вшанування жертв геноцидів відіграє політична культура її

представників, інтерпретація ними минулого. Проілюструємо цю гіпотезу прикладом на мікрорівні – місті Рівному, який, на нашу думку, бодай почасти ілюструє проблему включеності Голокосту в «ми»-пам'ять мешканців Західної України.

У час поступового згасання життєвого циклу СРСР, в листопаді 1990 р., у цьому місті відкрито пам'ятник в урочищі Сосонки, де восени 1941 р. розстріляно 17,5 тис. євреїв Рівного. Участь у цьому заході брали голова виконкому Рівненської міської ради народних депутатів І. Федів, заступник голови облвиконкому С. Чернолоз, народний депутат Верховної Ради України В. Червоний [16, с. 1, 4]. Згодом, напередодні 50-ї річниці розстрілів рівненських євреїв, у цьому місті відкрито меморіал. Поряд із представниками місцевого єврейського культурного товариства, участь у церемонії брали вищезгаданий голова Рівненської міської ради, заступник голови облвиконкому Т. Харчук, народний депутат СРСР В. Мартиросян, представник НРУ і Української Республіканської партії І. Дем'янюк [17, с. 2].

Упорядкування місця розстрілів рівненських євреїв, зведення монументів і пам'ятних знаків жертвам нацизму в різних містах і містечках України (напр., у 1992 р. у Львові) – важливий крок, що привідкрив «браму» україноцентризму в процесі переформатування символічного простору галицьких міст і містечок. Ймовірно символом ознак інклюзивної за характером політики пам'яті України на світанку її становлення стало відкриття 29 вересня 1991 р. пам'ятника розстріляним євреям у Бабиному Яру.

Водночас комеморативні заходи на місцях засвідчили дещо іншу реальність. Так, після відкриття меморіалу в Сосонках представники місцевої влади почасти уникали перспективи участі в заходах, що проводилися тут місцевими євреями. Вже в листопаді 1991 р. з-поміж промовців репортер місцевої газети не зафіксував жодного представника влади чи політичних партій [18, с. 2]. Часто-густо аналогічною була ситуація і в наступні кілька років. Промовистий і інший приклад: у 60-ту річницю розстрілів у Сосонках періодичний орган Рівненської облдержадміністрації «Вільне слово» обмежився публікацією фото із заходу. Ймовірно, таке (не)відображення подій не випадкове. Здається, правомірно

припустити, що на початку ХХІ ст. Іншість у Рівному почала сприйматися по-новому.

Це зумовлювалося політичними настроями рівнян та діяльністю тих політичних партій, котрі прагнули глорифікувати діяльність Української Повстанської Армії, що, невдовзі, відобразилося в символічному просторі Рівного. Тим часом у місті донедавна не було жодного вказівника, який орієнтував би про місце знаходження меморіалу в Сосонках. Відкривши його 1991 року, тему Голокосту, здається, полишено місцевим євреям як їхній спогад, а не колективній біль мешканців міста, 91,6 % населення якого в той час становили етнічні українці [19, р. 58].

Американський антрополог Д. Телен висловив судження про те, що найважливішим є не зміст того, що пам'ятають представники тих чи інших груп, і навіть не те, наскільки це узгоджується з реаліями минулого. Фундаментальною, з його погляду, є інша проблема: «...чому історичні актори конструюють свою пам'ять таким, а не іншим чином?» [20, с. 23]. Це влучне міркування спонукає пошук відповіді на контроверсійне питання про причини певної асиметрії в пошануванні пам'яті жертв Голодомору, Голокосту та геноциду ромів.

Передусім означимо питання включеності жертв Голокосту й ромів у колективну пам'ять про Другу світову війну представниками академічної науки. В цьому ракурсі знову спостерігаємо суттєву диспропорцію. Адже тема Голодомору є помітним компонентом горизонтів наукових студій вітчизняних істориків; останніми роками видано чимало збірників документів, котрі відображають механізм організації вбивств голодом у 1932–1933 рр., страждань жертв тощо. Масштабності вивчення Голодомору суттєво сприяла діяльність Українського інституту національної пам'яті, зокрема – проведення ним (чи за активної участі його представників) наукових конференцій, видання 18 регіональних томів та загальнонаціонального тому «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» [21] тощо.

Іншу диспозицію спостерігаємо у випадку із вивченням убивств ромів і Голокостом. У цьому контексті передусім зауважимо відсутність масштабних досліджень цих проблем

представниками академічної науки. Не спостерігається особливої зацікавленості до вивчення геноцидів часів Другої світової війни й молодими дослідниками: впродовж 1991–2008 рр. в Україні захищено лише 6 дисертацій з історії Голокосту [22, с. 48]. Останніми роками список тих, хто обрав предметом дисертаційних робіт геноцид євреїв, суттєво не поповнився. Ще гіршою є ситуація з вивченням долі ромів. Тим часом Україною створено необхідні стимули для активізації досліджень Голодомору. Це здійснено В. Ющенком 4 грудня 2007 р., коли його указом Міністерству освіти і науки України, Національній академії наук України, Українському інституту національної пам'яті, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям доручено вживати заходів, спрямованих на створення належних умов для здійснення досліджень подій 1932–1933 рр. в Україні, а тему Голодомору включено в Положення про щорічну премію Президента України для молодих учених [23]. Таких (чи будь-яких інших) стимулів, які б сприяли активізації вивчення геноцидів ромів і євреїв, не було створено ані тоді, ані згодом.

Низька зацікавленість проблемами геноциду євреїв і ромів проявляється не тільки в незначній кількості молодої генерації дослідників, які вивчають ці теми. Вона виявляється і в частковому ігноруванні проблематику геноцидів Інших тими, хто де-факто формує офіційну українську історіографію. Так, наприклад, окремі вітчизняні (напр., А. Подольський [22, с. 49–50]) та зарубіжні (скажімо, І.-П. Химка [24]) вчені вже неодноразово озвучували критику гробсбуху з політичної історії України ХХ – початку ХХІ століть: у книзі, що написана працівниками двох інститутів Національної академії наук України, Голокост не відображено. Не буде перебільшенням твердження й стосовно того, що аналогічною є ситуація з представленням геноциду ромів у працях більшості тих речників вітчизняної академічної науки, котрі досліджують Другу світову війну. Констатуючи таку реальність, А. Подольський висновує: «...коли справа стосується підготовки так званих "офіційних" видань, офірованих грифом Академії наук, Кабінетом Міністрів і державною підтримкою, то до цих видань матеріали з історії національних меншин, у тому числі з єврейської, не потрапляють» [22, с. 50].

Отже, «непомічання» Голокосту й винищення ромів нацистами є назагал типовим для синтетичних праць з новітньої історії нашої держави й відповідає парадигмі етноцентричної концепції написання історії України. Їх (не)свідоме «забуття» – свідчення того, що геноциди ромів і євреїв не бачиться більшістю істориків складовими компонентами пам'яті українського суспільства. Це, в свою чергу, спонукає до з'ясування відповіді на означене вище питання: чому ті суб'єкти українського наукового середовища, котрі внаслідок своєї професійної діяльності безпосередньо чи опосередковано формують колективну пам'ять, конструюють свою позицію, ігноруючи долю євреїв та ромів часів нацистської окупації України?

Вірогідно, відповідей на це питання низка. Одна з них (поряд із «егоїзмом болю») – судження, котре здавна панує в середовищі українських істориків: вивчення долі неукраїнців у роки Другої світової війни – справа їх самих. Таке сумнівне міркування стає на одному шаблі з іншою проблемою – підготовкою наукових кадрів в аспірантурах і докторантурах в Україні. З цього приводу зауважимо: перелік тих, хто досліджує історію ромів у сучасній Україні – надто лаконічний: М. Тяглий [25, с. 437–458; 26, с. 288–289], Н. Зіневич [27, с. 148–163]; одну зі статей, що присвячена питанню чисельності втрат ромів у час їх геноциду на теренах України, присвятив О. Круглов [28, с. 83–113].

Проте головна причина неготовності частини вітчизняного академічного середовища включити гірку долю «чужих» часів Другої світової війни до української колективної пам'яті криється, на нашу думку, в іншій площині: неоднозначності міжетнічної взаємодії. Адже українсько-єврейські стосунки в 1941–1944 рр. були настільки багатограними, що велична тема Праведників народів світу, а також тих, хто не наважився простягнути руки допомоги жертвам нацистів, але при цьому й не прилучився до злочинів супроти них – тільки частина тогочасних поведінкових стратегій, які чекають свого вивчення.

Серед них – позиція церкви й священників часів Голокосту, роль колаборантів у ньому, проблеми т. зв. шмальцівництва, власності євреїв після того, як їх було сконцентровано в гетто

(маємо на увазі прагнення частини українців (як і поляків) різними способами заволодіти майном жертв), пасивне сприяння виявленню тих євреїв, які втекли з місць концентрації жертв тощо*. Наразі студії таких тем – поодинокі. Водночас ситуацію, котра виникла в Україні, можна відобразити емоційним твердженням Івана-Павла Химки: «...важко вклонитися ОУН та УПА й водночас зблизька, чесно і зі співчуттям, розглядати Голокост в Україні» [24]. Аналізуючи діяльність Українського інституту національної пам'яті, цей професор східноєвропейської історії Альбертського університету кілька років тому висноував: він не включає Голокост у національну пам'ять; чи не єдиною точкою перетину жертв останнього й українських націоналістів часів війни є заперечення представниками створеного державою інституту їхньої участі в геноциді євреїв [24].

Неоднозначність міжнаціональних взаємин на теренах України часів Другої світової війни, намагання уникнути обговорення їх «гострих кутів» (серед нечисленних винятків – Волинська трагедія), послідовна глорифікація діяльності УПА в роки президентства В. Ющенка суттєво вплинули на прочитання сучасними архітекторами української колективної пам'яті тогочасних подій і, врешті-решт, це зумовило використання історії з інструменталістською метою. Наголошення на одних сюжетах супроводжується позицією забуття, небажання осмислювати варіативність позиції «своїх» у час геноциду.

Незважаючи на вищезначене, заслуговує на увагу факт утворення з подачі В. Ющенка історико-культурного заповідника «Бабин Яр». Цікаво, що ця ініціатива сформульована ним у контексті завдання розробки Кабінетом Міністрів державної

* У цьому контексті наведемо приклад з власного педагогічного досвіду: під час вивчення теми поведінки сусідів у час Голокосту один зі студентів у квітні 2014 р. поставив таке питання: «А що ми могли зробити задля їх порятунку?». Несвідоме використання категорії «ми» – надто промовисте: таким чином він протиставив «своїх», українців, «чужим», євреям. Це приклад того, як спільна історія може поставати такою, в якій фактором розмежування в оцінці подій та формулювання її уроків досі слугує критерій етнічності, бачення жертв як, скажемо так, «не своїх».

програми зміцнення міжнаціонального миру та злагоди в Україні [29]. Невдовзі, 1 березня 2007 р., Кабінет Міністрів ухвалив: «Оголосити комплекс пам'яток в урочищі Бабин Яр у м. Києві Державним історико-меморіальним заповідником "Бабин Яр"» [30]. Держава взяла його під свій патронат, віднісши до сфери управління Міністерства культури і туризму.

Важливий ракурс, що відображає досліджувану проблему, – історична політика: шкільні навчальні посібники та вузівські підручники трактуємо виразниками тієї моделі політики пам'яті, що реалізовується державою.

Очевидно, що тема Голодомору вже давно стала обов'язковим компонентом вивчення національної історії. Так само й геноцид євреїв уже понад десятиліття відображається в шкільних курсах з історії України та всесвітньої історії. Його вивчення в навчальних закладах нашої держави відповідає положенням Декларації Стокгольмського форуму, яку в січні 2000 р. ухвалено лідерами 47 держав (у т.ч. й України). Цей документ зобов'язує сторони, що підписали документ, сприяти збереженню пам'яті про Голокост шляхом його вивчення й викладання в освітніх закладах.

Тим часом іншою є ситуація із відображенням у підручниках злочинів нацистів супроти ромів. Згідно з висновками О. Войтенка, який проаналізував цю проблему, станом на 2009 р. вони згадувалися в контексті расової політики третього Рейху лише в поодиноких підручниках для школярів зі всесвітньої історії та історії України. Водночас ці підручники не пояснювали, чому саме роми стали жертвою нацистів; у них не відображено бодай загальних сюжетів історії цієї етнічної групи в Європі чи на теренах нашої держави. «...Ромів, – стверджує О. Войренко, – виходячи з аналізу навчальної історичної літератури для учнів середньої та старшої школи, в історії України взагалі ніколи не було» [31, с. 144]. На превеликий жаль, така тенденція залишається визначальною й понині. До того ж, це стосується як підручників для школи, так і вищих навчальних закладів.

Така реальність – показник відсіву з «поля» історії тих чи інших подій і сюжетів, відсторонення від долі Інших. На жаль, подекуди є підстави вести мову й про ігнорування нею в

меморіальній політиці на місцях. Наприклад, на місці розташування драгобицького гетто зведено пам'ятник С. Бандері [31].

Болісною темою в політиці пам'яті України залишається питання впорядкування місць масових поховань жертв геноцидів. Це стосується як тих, хто загинув у роки Другої світової війни, так і в час Голодомору.

Мову про необхідність виявлення масових поховань та їх упорядкування розпочато в другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. Один із перших пам'ятників, котрі споруджені жертвам Голодомору, зведено наприкінці 1989 р. у м. Валки, що на Харківщині. Відтоді упорядкування цих скорботних місць набирало ходи. Цьому сприяла зростаюча увага громадськості до злочинів радянського тоталітаризму. 19 лютого 1993 р., відгукнувшись на заклик громадських і культурних діячів, Президент України Л. Кравчук видав Указ «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні». Відповідно до його ініціативи створено організаційний комітет «Днів Скорботи і Пам'яті жертв голодомору в Україні у 1932–1933 роках». У його зверненні до громадськості актуалізовано завдання облаштування місць масових поховань загиблих [13, с. с. 216–217]. Згодом, 6 березня 2003 р., увагу до цього завдання (як і щодо виявлення таких місць) привернуто рекомендаціями парламентських слухань Верховної Ради України [32].

Завдяки зусиллям органів місцевої влади та ентузіастів до початку ХХІ ст. вдалося впорядкувати чимало таких могил. До 75-ї річниці Голодомору на теренах України впорядковано 3124 місць масових поховань [33], а станом на весну 2017 р. (згідно з даними директора громадської організації «Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору» Л. Гриневич) було вже встановлено понад 7 тис. пам'ятних знаків та пам'ятників загиблим у 1932–1933 рр. [34].

Попри це, стратегії впорядкування місць масових поховань жертв Голодомору (як і Голокосту та геноциду ромів) на державному рівні не вироблено й досі. Значну роль в облаштуванні братських могил здійснюють громадські активісти. Як приклад – реалізація гуманітарно-просвітницької програми «Голодомор:

пам'ять в ім'я майбуття». Навесні 2017 р. її активісти закликали громадськість впорядковувати «...могили тих, у кого не лишилося нащадків, хто став жертвами Голодомору та інших злочинів комуністичного режиму» [34].

Вагому роль у створенні дієвого інструменту для вшанування загиблих у 1932–1933 рр. відіграло відкриття в столиці України Меморіалу пам'яті жертв голодоморів (22 листопада 2008 р.). Символом їх пошанування став також всеукраїнський меморіальний знак, який 12 вересня 1993 р. встановлено на Михайлівській площі Києва. Аналогічну роль відіграють пам'ятники у Бабиному Яру: «Менора», яку зведено за ініціативою єврейських організацій, та «Ромська кибитка», поява якої є результатом почину Київського міського товариства історії та культури ромського народу «Романіпе».

Проблематичним залишається й питання облаштування місць вічного спочинку жертв Голокосту. В окремих випадках, як от у вже згаданому м. Рівному, ці проекти здійснювалися державним коштом. Проте в більшості випадків встановлення пам'ятних знаків на місцях розстрілів – результат активності тих євреїв, чії родичі загинули на теренах сучасної України. Держава ж здебільшого залишалася осторонь: вона обмежувала свою роль у цьому процесі наданням дозволів на зведення обелісків чи інших пам'ятних знаків.

До пошуку місць розстрілів євреїв, позначення місць скорботи в Україні згодом долучилися закордонні чинники (в т.ч. й грантодавці). Ця робота стала одним із векторів діяльності окремих неурядових організацій, які поступово почали діяти в нашій державі. Так, у рамках проекту «Захистимо пам'ять», що здійснювався Українським центром вивчення історії Голокосту (далі – УЦВІГ) за кошти німецького федерального уряду, відкрито меморіали на місцях розстрілів євреїв у Рава-Руській, Кисиліні, Острожці, Прохід та Бахові. Або ж інший приклад – пам'ятний знак жертвам гетто м. Рівного, який 2019 р. зведений зусиллями громадської організації «Центр студій політики пам'яті та публічної історії "Мнемоніка"».

Пошук місць страт ромів, їх облаштування (як і довоєнна історія цієї етнічної групи) – питання, які й на сучасному етапі

залишаються на маргінесі суспільної уваги. Де-факто, вивчення долі цих жертв нацизму взяли на себе недержавні агенти пам'яті. Так, упродовж 2013–2016 рр. УЦВІГом реалізовано проєкт «Геноцид ромів (циган) в добу окупації України (1941–1944): дослідження, викладання, увічнення пам'яті». З 2018 р. він продовжений за іншою назвою: «"Зневажений геноцид". Доля ромів у зоні німецької окупації України під час Другої світової війни». Обидва проєкти фінансуються іноземними інституціями.

Складність ситуації зі зведенням меморіалів чи інших пам'ятних знаків убитим у роки нацистської окупації України ромам сповна віддзеркалює доля «Ромської кибитки». Встановлена первинно в Києві, вона згодом була перенесена до Кам'янця-Подільського і повернулася до столиці тільки напередодні 75-ї річниці розстрілів у Бабиному Яру. Цей пам'ятник, поряд із поодинокими впорядкованими братськими могилами ромів (як-от пам'ятний хрест у с. Видерта Камінь-Каширського району Волинської області), – виняток на тлі домінуючої практики забуття. Щоправда, у рамках вищезгаданого проєкту УЦВІГу «Захистимо пам'ять», 18–19 червня 2019 р. відкрито три меморіальні знаки (сmt Іванопіль, с. Калинівка та с. Дівошин Житомирської області) загиблим ромам [35].

Одним із важливих ресурсів репрезентації державою колективного минулого (чи то історії окремих соціальних груп) є створення музеїв. Завдяки ним, як стверджують теоретики проблеми, вона переказує пам'ять про минуле в зручній для неї версії або ж увіковічує ті події, котрі трактуються як надзвичайно важливі [20, с. 59]. Очевидним є й те, що музеї є одним із значимих інструментів реалізації політики пам'яті. З цього приводу А. Зембінська-Вітек стверджує: репрезентоване в них минуле не стільки є правдивою оповіддю про нього, скільки тією концепцією, яка легітимізує домінуючі в країні соціальні та політичні норми [36, с. 157].

Це судження польської вченої, на нашу думку, цілком правомірно застосовувати до тієї моделі відображення минулого, яку представляють музеї України. Створені й фінансовані державою, вони сповна репрезентують ту концепцію, яка вибудована

нею. Так, скажімо, тема Голодомору й Голокосту не фігурувала в експозиціях музеїв у часи існування СРСР. Крига замовчування двох трагедій дещо скресла в часи горбачовської «перебудови». Із виникненням суверенної України ліквідація «білих плям» призвела до відображення в музеях трагедії загиблих від зlodіян двох тоталітарних режимів.

Проте не секрет, що Голокост у музейних експозиціях відображається фрагментарно, поверхово, а геноцид ромів у них фактично відсутній взагалі. Своєрідною «преамбулою» для такого висновку є фактична неприсутність в експозиціях музеїв, скажімо, Західної України соціокультурного простору штетлу (єврейського містечка). Тим часом його представлення бачиться цілком закономірним: адже не секрет, що євреї становили значну частину мешканців міст у передвоєнний період. А отже, відсутність сюжету штетлу в експозиціях музеїв (або ж, у кращому разі, натяк на нього) – це прояв політки забуття, (не)свідомої амнезії або ж (що також не можна виключати) незнання цього ракурсу міської історії музейними працівниками*.

Музейні експонати державних музеїв України, що стосуються Голокосту, здебільшого промовляють про розпізнавальні знаки, які окупанти змусили носити євреїв, їх розстріли. Натомість варіативності поведінки тих, хто став сучасниками геноциду євреїв і ромів, або ширше – моральних дилем сучасників злочину нацистів та їхніх посіпак експозиції музеїв не репрезентують. Можна лише припустити, що, як і у випадку з позицією значної частини вітчизняних істориків, причиною цього є складність і неоднозначність українсько-єврейських взаємин часів Другої світової війни.

Прикладом альтернативного концептуального відображення подій, що пов'язані з Голокостом, є ті місця збереження колекцій

* Звичайно, це судження не претендує на всезагальноючий висновок. Так, наприклад, офіційний сайт Одеського краєзнавчого музею інформує про розділ його експозиції «Багатонаціональна Одеса». Один із прикладів забезпечення єврейської присутності в соціокультурному просторі України вбачаємо в заснуванні 2 березня 2009 р. Київського музею Шолом-Алейхема, який є філією Музею історії міста Києва.

старовини, які не перебувають у державній формі власності. Один з них – Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» – відкрито в жовтні 2012 р. в Дніпрі внаслідок діяльності тамтешньої єврейської громади та завдяки закордонній фінансовій підтримці (зокрема, «Джойнту»). Сайт музею інформує громадськість про те, що його експозиція «...розкриває основні тенденції та явища розвитку єврейської культури на території України. При цьому велику увагу звертає на історію єврейської громади Катеринослава – Дніпра, її відродження в наші дні» [37].

Цей музей – не єдиний з тих, що представляє альтернативне бачення відображення геноциду євреїв. Інший промовистий приклад – Харківський музей Голокосту та історії євреїв, який розпочав роботу в 1996 р.

Отже, цілком правомірно вести мову про те, що недержавні музеї є контрагентами в процесі формування історичної пам'яті. Концепція їх експозицій не провокує тієї відвертості діалогу між творцями експозицій і відвідувачами, яка характерна неупередженим історикам Другої світової війни та читачам їхнього інтелектуального продукту. І все ж, ті меседжі, які адресуються музеями недержавної форми власності їх відвідувачам, є альтернативною моделлю історичної пам'яті, порівняно зі сюжетами композицій, котрі є домінуючими в експозиціях тих музеїв, чия діяльність фінансується з державної скарбниці. Це стосується й суджень щодо єврейської присутності в Україні напередодні війни. Так, скажімо, вона не згадана на офіційному сайті Чернівецького обласного краєзнавчого музею [38]. Тим часом у цьому обласному центрі з жовтня 2008 р. функціонує Чернівецький музей історії та культури євреїв Буковини [39].

Отже, станом на початок третього десятиліття ХХІ ст. Україна ще не досягла паритетного ставлення в збереженні пам'яті про жертв трьох геноцидів, які в 1932–1933, 1941–1944 рр. відбулися на її теренах. Ознаки цього в її політиці пам'яті простежуються в масштабах комемораційних заходів, що присвячені поминанню жертв Голодомору, Голокосту та геноциду ромів, інституційній та фінансовій підтримці студій кожного з цих геноцидів тощо. Здається, фактор Іншості, непромовлений вголос поділ на «своїх» і

«чужих» все ще є функціональним. Водночас імперативом й досі залишається гідне облаштування місць поховань жертв як радянського, так і нацистського тоталітарних режимів. Цей виклик бачиться перевіркою на людяність, який, хочеться вірити, українське суспільство з честю складе.

1. Указ Президента України №1310/98 «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/131098-5115>.

2. Указ Президента України «Про внесення змін до Указу Президента України від 26 листопада 1998 року № 3110. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1181/2000/sp:max10>.

3. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2085-15>.

4. Постанова Верховної Ради України «Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3560-vi>.

5. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/376-16>.

6. Долганов П. Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. 2015. № 1 (13).

7. Указ Президента України П. Порошенка «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/471/2015>.

8. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.

9. 75 років. Трагедія Бабиного Яру – біль української землі. URL: <https://ukrposhta.ua/75-rokiv-tragediya-babinogo-yaru-bil-ukra%D1%97nsko%D1%97-zemli/>.

10. Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2013.

11. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті ; [пер. з нім.]. Київ: Ніка-Центр, 2012.

12. Касьянов Г. Президент («PAST CONTINUOUS: Історична політика 1980-х – 2000-х рр. (Україна та сусіди)»). URL: <http://www>.

historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2232-past-continuous-istorichna-politika-1980-kh-2000-kh-rr-ukrajina-ta-susidi.

13. Гриценко О. А. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті Президентів України (1994–2014): підгрунття, послання, реалізація, результати. Київ: «К.І.С», 2017.

14. Бабин Яр – трагедія усієї України. Як олюднити пам'ять? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28760942.html>.

15. 2 серпня 2018 року. URL: <http://romagenocide.com.ua/2-serpnya-2018-roku/>.

16. Фейштер Д. Свічки скорботи – свічки надії // Червоний прапор. 1990. 14 листопада (№ 216).

17. Шепітько Є. Сосонки. 1941–1991... // Червоний прапор. 1991. 26 червня (№ 121).

18. Федоров А. Азкара // Червоний прапор. 1991. 5 листопада (№ 183).

19. Yurchuk Yuliya. Reordering of Meaningful Worlds. Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine. Stockholm: Stockholm University, 2014.

20. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт. Чернівці: Книги – XXI, 2011.

21. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Національна_книга_пам'яті_жертв_Голодомору_1932-1933_років_в_Україні.

22. Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. 2009. № 1 (5).

23. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо підтримки досліджень теми Голодомору 1932–1933 років в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1179/2007>.

24. Химка І.-П. Рецепт Голокосту в посткомуністичній Україні // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. 2014, 6 січня. URL: <http://uamoderna.com/md/223-223>.

25. Тяглий М. Палачи – жертви – наблюдатели: нацистская антицыганская политика в оккупированной Украине и позиция местного населения (1941–1944): методологические замечания // Наукові записки / Інститут української історіографії та джерелознавства. Т. 15. Київ, 2008.

26. Тяглий М. Роми: Геноцид // Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2012.

27. Зіневич Н. До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. 2009. № 2 (6).

28. Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. 2009. № 2 (6).

29. Розпорядження Президента України № 1172/2005-рп від 23 вересня 2005 року «Про заходи щодо реалізації державної політики у сфері міжнародних відносин, релігій і церкви». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1172/2005-%D1%80%D0%BF>.

30. Постанова Кабінету Міністрів України № 308 від 1 березня 2007 р. «Про державний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/308-2007-%D0%BF>.

31. Войтенко О. Геноцид ромів у навчальних курсах МОН України та неформальні практики увічнення трагедії в освітянському процесі // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. 2009. № 2 (6).

32. Веселова О. М. Пам'ятні знаки і пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/pamyatni-znaki-i-pam-yatniki-zhertvam-golodu-genotsidu-1932-1933-rr-v-ukraini>.

33. Ющенко обратился к украинцам по случаю 75-й годовщины Голодомора. URL: <http://korrespondent.net/ukraine/1287432-yushchenko-obratilsya-k-ukraincam-po-sluchayu-78-godovshchiny-golodomora>.

34. Музиченко Я. Громадські діячі закликали українців упорядкувати братські могили загиблих під час Голодомору // Україна модерна. 2017. 12 квітня. URL: [<https://www.umoloda.kiev.ua/number/3146/188/110569/>].

35. Проект «Зневажений геноцид». Доля ромів у зоні німецької окупації України під час Другої світової війни. URL: <http://romagenocide.com.ua/news/vidkryttya-mists-pamyati-zahyblym-romama-zhytomyrshchyni?fbclid=IwARlnENJKmPPukXjYLRC9kGhAFyxIHe-fyIsi8Cx6XmIyqmMrW9wopE5yOQU>.

36. Ziębińska-Witek A. Przedstawienia Holocaustu w muzeach. Próba porównania // Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów / Pod redakcją Sławomira M. Nowinowskiego, Jana Pomorskiego i Rafała Stobieckiego. Łódź, 2008..

37. Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». URL: <http://prostir.museum.ua/file/1199>.

38. Чернівецький обласний краєзнавчий музей. URL: <http://www.karpaty.info/ua/uk/ch/co/chernivtsi/museums/regional/>.

39. Чернівецький музей історії та культури євреїв Буковини. URL: <http://www.karpaty.info/ua/uk/ch/co/chernivtsi/museums/jewish/>.